

KAMU EKONOMİSİNDE DIŞSALLIKLAR VE DIŞSALLIKLARIN İÇSELLEŞTİRİLMESİ

Ramazan ARMAĞAN*

ÖZET

Hem özel malların hem de kamusal malların niteliklerini taşıyan yarı kamusal mal ve hizmetlerin en önemli özelliği dışsallık yaymalarıdır. Dışsal ekonomiler, gerçek veya tüzel kişilerin üretim veya tüketiminden diğer kişi veya kuruluşların fayda ve maliyetlerini olumlu / olumsuz etkilemesi ile ortaya çıkmaktadır. Piyasa ekonomisinde, pozitif dışsallık yayan mal ve hizmetlerin toplum için gerekli düzeyin altında; negatif dışsallık yayan mal ve hizmetlerin de gerekli miktarın üzerinde üretildiği bilinmektedir. Bu gibi durumlarda da etkin kaynak kullanımı, gelir dağılımı ile istikrar amaçları olumsuz yönde etkilendiği için devlet tarafından piyasa mekanizmasına müdahale ile dışsallıklar içselleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada, kamusal ve yarı kamusal malların tanımlanması ile dışsallık kavramının teorik yapısı, sınıflandırılması ve dışsallıkların içselleştirilmesi konusundaki çalışmalar örneklendirilerek açıklanmıştır.

ABSTRACT

The most important of feature of the in-pure public goods and services, which bear the characteristics of both private and public goods, is that they extend externality. External economies come out as a result of real or judicial person's production or consumption decisions that affect other individual or establishments' utility or costs positively or negatively. It is commonly known that in market economies the goods and services which extend positive externalities are produced under the socially required level where as the goods and services which extend negative externalities are over produced. In such cases, as some of stability targets like optimal distribution of resources and income distribution are influenced negatively, governments try to intervene market mechanism in order to internalize the externalities. In this study we define pure and in-pure public goods and examine the studies on the theoretical structure and categorization of externality concept as well as internalizing the externalities.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Mallar, Yarı Kamusal Mallar, Dışsallık, Dışsallıkların İçselleştirilmesi.

GİRİŞ

Ekonomik olayların temeli, özel ve toplumsal ihtiyaçların varlığına dayanmaktadır. Fayda - maliyetine ekonomik birimlerin bizzat katlandığı özel mal ve hizmetler piyasa ekonomisi içinde sunulurken, tüm toplumun yararlandığı kamusal mallar fayda ve maliyeti bölünemediği, büyük hacimli olması gibi nedenlerle üretimi kamu ekonomisi tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak, kamu ekonomisi içinde yer alan bazı kamusal mal ve hizmetlerin, zaman içinde pazarlanabilme, fiyatlandırılabilme ve faydasının bölünebilme özelliği kazanması ile yarı kamusal mal ve hizmet kavramı ortaya çıkmıştır. Hem özel hem de kamu sektöründe üretilen yarı kamusal malların en önemli özelliği dışsallık yaymalarıdır.

* Öğr. Gör. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, Mali Hukuk ABD.

Genellikle topluma önemli derecede dışsal faydalar yayan mal ve hizmetin üretimini piyasa ekonomisi üstlenmemekte ve kamu sektörü devreye girmektedir. Dışsal faydası fazla olan mallar için devlet piyasaya müdahale ile üretimini bizzat yapabilmekte veya bu hizmetlerin üretiminin devamlılığı için özel sektöre teşvikler verirken, üretim / tüketimi topluma önemli düzeyde maliyetler yükleyen malların üretiminde firmaların üretimini kısıtlamak, yasaklamak veya üretimi tamamen kendi üstlenebilmektedir. Devletin müdahalede bulunup bulunmaması dışsallığın büyüklüğüne ve neden olduğu olumlu-olumsuz sonucun yaygınlığına bağlıdır. Eğitim, sağlık, çevre hizmeti, araştırma-geliştirme faaliyetleri, sosyal güvenlik gibi hizmetler yarı kamusal mal ve hizmet olarak nitelendirilmekte ve özel mallar gibi piyasada firmalarca da üretilebilmektedirler. Dışsallığı üreten birimlere, dışsallıktan etkilenenlerin tazmininin yükletilmesi anlamına gelen dışsallıkların içselleştirilmesinde, belirli standartlar ve kotalar getirilmesi, mali ve cezai nitelikli önlemler alınması üretim ve tüketimin kısıtlanması gibi araçlardan yararlanmak yanında konu ile ilgili gönüllü kurum veya kuruluşlarla işbirliği yolları bulunmaya çalışılmaktadır.

1- Kamusal Mal Ve Hizmet Kavramı

Kamu harcamaları teorisi ile ilgili ilk araştırma P. A. Samuelson tarafından yapılarak bölünebilir malların üretiminin özel ekonomiye, bölünemez malların ise kamu ekonomisine bırakılması üzerinde durulmuştur (TÜRK, 1999). Ancak bu konuda çalışan öncü iktisatçılardan Lindahl, 1919 yılında adil bir vergilemenin nasıl olması gerektiği hususundaki görüşlerini ifade ederken, ilk kez “kollektif mallar” kavramını kullanmıştır. Bu tür malların finansmanını oluşturan vergiyi de bir çeşit fiyat gibi kabul eden model içinde, marjinalist bir yaklaşımla incelemiştir. Lindahl’ın görüşlerini Musgrave gibi iktisatçılar geliştirip incelerken, kollektif mallar yerine “sosyal mallar” kavramını kullanmışlardır. Konunun ayrıntılı incelemesinde 1890’lı yıllarda İtalyan iktisatçı Mazzola’nın ortaya koyduğu kamusal malların bölünmezliği üzerinde durulmuştur (NADAROĞLU, 1992).

Genel olarak özel ve kollektif nitelikli ihtiyaçların karşılanması birbirinden farklı üretim süreçlerinde gerçekleştirilmektedir. Yapıları gereği faydasının ve maliyetinin bireylere ayrı ayrı dağıtılması mümkün olan ve üretimi özel ekonomi sürecinde sağlanan mallara “özel mallar” denilmektedir. Faydası bölünemeyen, pazarlanamayan, bireylerin birbirine rakip olmadığı ve faydalanma açısından kollektiflik içeren ve üretiminde bizzat devletin yer aldığı, kamu kesiminin ürettiği mallara da “kamusal mallar” adı verilmektedir (DEVİRİM, 1995).

Özel malların arzı, piyasa talebi, tüketici zevk ve tercihleri gibi kriterlere dayanırken, kamusal mal ve hizmetlerin arz / talebi siyasal karar alma sürecinde gerçekleştirilmektedir. Bu tür malların finansmanının özellikle vergilerle karşılanması, bütçeyi siyasal sürecin arz yönündeki tercihlerinin somut bir belgesi durumuna getirmektedir. Özel malların aksine, toplumsal mallardan yararlanmada vergi olarak bir bedel ödeyen ile ödemeyen bireyler arasında fark olmaksızın, herkesin aynı maldan faydalanması mümkündür (savunma hizmetinde olduğu gibi).

Adalet, savunma, iç güvenlik, diplomasi gibi kamusal malların finansman yöntemi dışında nitelikleri gereği ve geniş hacimli olmaları, piyasa koşullarında etkinlikle karşılanmasını engellemektedir. Özellikle piyasadaki üretici birimlerin sermaye birikimleri veya yaşam süreleri bu tür malları üretmek için yeterli değildir. Ayrıca, özel ekonomide tüketiciler herhangi bir malı tüketme hususunda tam bir serbestliğe sahip ve tüketime ilişkin kararı etkileyen faktör fayda maksimizasyonu iken, toplumsal mal ve hizmetler için bu geçersizdir. Öyle ki, bazen kişinin bu hizmetten yararlanmasını devlet zorlamaktadır. (İlköğretim ve nüfus kağıdı alınması zorunluluğu gibi (BULUTOĞLU, 1977).

2- Yarı Kamusal Mal ve Hizmetler

Kamu ekonomisinde kamusal mal gibi görünmesine karşın zaman içinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak bazı mal ve hizmetlerin faydasının bölünebildiği, fiyatlandırılabilme olanağı taşıdığı ve bir bedel karşılığında sunulması mümkün olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Ancak, bu tür mal ve hizmetlerden yararlanmada tüketimden mahrum bırakabilme özelliği taşıdıkları için özel mallara benzetilmekle birlikte yine de onlardan farklıdırlar. Hem özel malların hem de kamusal malların özelliklerini taşıyan ve topluma önemli ölçüde dışsal faydalar yayan bu tür mal ve hizmetlere literatürde “yarı kamusal mal ve hizmetler” adı verilmiştir (NADAROĞLU, 1989).

Özellikle “dışsallık” etkisi bölünebilir ve pazarlanabilir nitelikteki özel mallara yarı kamusal bir nitelik kazandırırken, bölünebilme ve pazarlanabilme gibi özellikleri ile piyasa ekonomisinde sunumu mümkün olan ve fakat topluma önemli ölçüde dışsallıklar yayan yarı kamusal malların üretiminde genellikle piyasa ekonomisi ve kamu ekonomisi kesimince birlikte yapılırsa da kamu ekonomisinin ağırlıkla devreye girdiği görülmektedir (AKTAN, 2000). Sosyal ihtiyaçları karşılamaya dönük olan ve belirli bir fiyat karşılığı sunulan yarı kamusal mallardan yararlanmada, kişiler tercihine göre devlet ile özel kuruluşlar arasında kendi mali olanaklarına göre karar verebilmektedirler. Ancak, devlet bu tür malların özel sektörde üretimine izin vermiş olsa bile üretim faaliyetleri, mal ve

hizmet miktarı ve kalitesinin belirlenmesi veya denetimlerinde müdahalelerini sürdürmekte hatta fiyat tespitlerini bizzat yapabilmektedir. Devletin kısmen veya tamamen müdahaleci olma nedeni, bu malların üretim veya tüketimlerinden kaynaklanan dışsallık etkisidir (PEHLİVAN,2002).

Yarı kamusal malların bedeli, hizmetin tüm maliyetine denk değildir. Bireyler bu mallardan sağladıkları faydanın bedelini fiyat ya da harç biçiminde öderken, hizmetin toplam maliyetinin büyük bölümü devlet bütçesinde vergilerle finanse edilmektedir. Ancak, gelir dağılımı sorunu olmayan ülkelerde yarı kamusal malların bedelinin önemli bölümü bu hizmetten faydalanan kişilerce ödenmektedir. Örneğin ABD’de yüksek öğrenim piyasa koşullarında yürütülmekte ve öğrenciler bu maliyetin büyük bir kısmına katlanmaktadırlar (ŞENER,1996). Ülkemizde ise, pek çok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi yarı kamusal mal ve hizmetlerin finansmanında bütçe olanaklarının yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir (EKER,1998).

3- Ekonomik Süreçte Dışsallık Kavramı

Dışsallık; gerçek veya tüzel kişilerin üretim veya tüketiminden diğer kişi ve kuruluşların fayda veya maliyetlerinin olumlu-olumsuz etkilenmesidir. “Komşu etkiler” ve “yayılan etkiler” deyimleriyle de eş anlamlıdır (BÜYÜKERŞEN,1996). Dışsallıklar tam olarak ölçülemez de reel ve dolayısıyla ekonomik bir olgu olduğu için zorunlu olarak geniş anlamda kayıt dışı ekonomiyi ortaya çıkarmaktadır (GÜMÜŞ,...).

Dışsallığın büyüklüğüne ve neden olduğu olumlu-olumsuz sonucun yaygınlığına ve kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasına bağlı olarak devlet müdahalede bulunmaktadır. Bu müdahale; üretilen veya tüketilen ürünlerin dış zararlarını en aza indiren veya dış faydaları yükselten teşvik edici, caydırıcı ya da sınırlayıcı nitelikte (üretimde standartlar, tavan ve taban sınırları getirilmesi, mali ve cezai önlemler gibi) dolaylı- dolaysız şekillerde olabilmektedir (NADAROĞLU,1989).

4- Dışsallık Kavramına İlişkin Teorik Yaklaşımlar

Bazı iktisatçılar A. Smith’i dışsallık kavramını ilk ortaya koyan iktisatçı olarak kabul etmekle birlikte, konuya ilişkin ilk teori Marshall tarafından geliştirildiği görüşünde birleşmektedirler. Marshall, İngiltere ve diğer sanayileşmiş ülkelerdeki ekonomik büyümeyi inceleyerek, bilgi ve teknolojik gelişmeye bağlı olarak, kişi başına üretkenlikle kaydedilen artışı açıklamaya çalışmış ve içsel ekonomiler yanında dışsal ekonomiler üzerinde de durmuştur (SÖNMEZ,1987).

Marshall, 1890'lı yıllarda yayınladığı kitabında dışsal faydayı, “herhangi bir mal veya hizmet piyasasında endüstri yoğunlaşması sonucunda, endüstriye giren firma önceki firmaların ortalama üretim maliyetlerinin de azalmasına neden olması” durumunda ortaya çıkan fayda olarak tanımlamaktadır. Harcamalarda belli bir artış yapıldığı zaman üretimin oransal olarak artmasına neden olan etkileri “içsel ekonomiler” (internal economies) ve “dışsal ekonomiler” (external economies) olarak iki gruba ayırmıştır (MARSHALL,1988). Marshall, ekonomik büyüme, sanayileşme ve azalan maliyetleri ele alarak incelemiştir. Bu nedenle de dışsal ekonomiler üzerinde durmuş ve dışsal maliyetleri göz ardı etmiştir (MANİSALI,1971).

Pigou, refah ekonomisi ile dışsal ekonomi arasında bağ kurarak eksik rekabet piyasasında refah artışı için devlet müdahalesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Dışsallıkların sadece olumlu dışsallıklar olmadığı, bunun yanında dışsal kayıplar (external diseconomies) üzerinde durarak, dışsallıkları toplumsal refah ve etkinlik açısından incelemiştir.

Pigou, dışsallıkların olması durumunda, sosyal marjinal maliyet ile özel marjinal maliyet (sosyal marjinal fayda / özel marjinal fayda) arasında fark bulunması durumunda refahın maksimize edilemeyeceğini vurgulamıştır. Marshall'ın yalnızca ölçek ekonomileri ve firma teorisi ile ilgili olarak ele aldığı dışsallığı, piyasa mekanizmasının etkinliğini sağlamadaki başarısızlığı (market failure) bağlamında ele almıştır. *Pigou*, etkinliğin sağlanabilmesi için sübvansiyona başvurulmasının yararları üzerinde durmuştur (SAVAŞ,2000).

Viner, teknolojik ve parasal dışsallıkları ortaya koymuştur. Bazı ekonomik faaliyetlerin diğer karar birimleri üzerinde fayda ya da kayıplara yol açtıkları ve bu nedenlerle dışsallık kavramı içinde yer aldıkları halde, kaynak dağılımı ve etkinliği üzerinde etki yapmadığına değinmiştir. Bu noktadan hareketle de dışsallıkları parasal ve teknolojik olarak ikiye ayırmıştır. Parasal dışsallıkların, fiyat sisteminden geçerek fayda veya maliyetler üzerinde dolaylı bir etki meydana getirdiğini, teknolojik dışsallıkların ise üretimin fayda ve maliyetlerini doğrudan etkilediğini savunmuştur.

Nath, mevcut sosyal ve ekonomik kurumların niteliği nedeniyle, başkalarına karşılığı ödenmeksizin maliyet yüklenmesi veya karşılığı alınmadan fayda sağlanması halinde dışsallık olayının ortaya çıktığını savunmuştur. Bu tanımı, dışsallıkların iki temel özelliğinden hareketle yapmıştır. Bu özelliklerden ilki, herhangi bir karar biriminden diğer birimlere fayda veya maliyet yüklenmesi gerekliliği; diğeri ise, oluşan bu fayda veya maliyet karşılığında bir bedelin alınabileceği ya da tazminatın ödeneceği piyasa bulunmaması ve bir müdahale olmaksızın ödemenin yapılmamasıdır.

Böylece dışsallık; üretici - tüketicinin yaptığı davranışlarının tüm sonuçlarına katlanmadığı ve ne üretecekleri ya da tüketeceklerine karar verirken, başkaları üzerindeki etkileri hesaba katmadıkları zaman ortaya çıkmaktadır (GÜNEŞ,2002).

Mishan, Walrasian genel denge içerisinde ortaya çıkabilecek her türlü dışsal değişikliklerin öncelikle ürün ve faktör fiyatlarını değiştirmek suretiyle bireylerin refahı üzerinde etkili olabileceğini belirtmektedir. Mishan, bu noktada “dolaylı” etki olarak adlandırdığı bu tür etkileri dışsallık kavramına dahil etmemektedir. Mishan’ın bir tüketici faydasının ya da firma üretiminin diğer kişi ya da firmaların faaliyetlerini etkilemesi olan dışsallık kavramını tamamlayıcı iki unsuru özellikle vurgulamıştır. Birincisi; bir faaliyetten ortaya çıkan dışsal etkinin önceden tasarlanmamış olması ve meşru bir faaliyet sonucu olmasıdır. İkincisi; ortaya çıkacak etki genel denge içindeki fiyatlar sistemi aracılığıyla ortaya çıkan dolaylı bir etki değil, doğrudan bir etki olmalıdır. Bunun anlamı, literatürde parasal dışsallıklar olarak yer alan ve diğer karar birimleri üzerindeki etkilerini piyasa mekanizması yoluyla gösteren dışsallık türünün tanım kapsamına dahil edilmemesidir (GÜNEŞ,2002).

Coase, geleneksel yaklaşımları eleştirerek, dışsallıkların önleminde doğru vergileme ilkesinin, hatta vergi yükümlüsü olması düşünülen ve sübvansiyondan yararlanacakların bile doğru seçilemediğini belirtmiştir. Negatif dışsallık durumunda tarafların bir araya gelerek dışsallığı içselleştirebilmek için bir düzenleme yapacaklarını ve sonuçta etkin çözüme (optimum fayda sağlayabilecek) ulaşacaklarını ön görmektedir (AKALIN,2000).

Coase Teoremi; “iktisadi veya serbest bir mala ödeme yapılmadan sahip olduğunda dışsallık ve kirlenme mutlaka olacaktır. Ancak ortaya çıkan her dışsallık bir birey / gruba fayda sağlarken başka birey / grup aleyhine işlemeyebilir. Piyasa düzeninin üretici ile tüketici arasında veya kirliliğe neden olanla kirliliğe maruz kalan arasında uzlaşmanın sağlanabileceğini” ifade etmektedir. Coase, tüketici davranışlarına ve maliyet kavramına önem vererek, taraflar arası uzlaşmayı sağlayacak araç olarak teşvikleri önermiştir. Teşvik sistemi yoluyla dışsallıklar kirliliğe neden olanlar için içselleştirilmiş olmaktadır (COASE,1986).

Buchanan ve Stubbline, dışsallıkların Pareto anlamındaki optimumla bağdaşabilirliğini göstermeye çalışmışlar ve Coase Teoremini geliştirmişlerdir. Buchanan’a göre; bir bireyin mal veya hizmet üretimi veya tüketimi bir başka bireyin fayda veya maliyet fonksiyonuna etkide bulunduğu dışsallık vardır. Buchanan, dışsallıkların özel mallarla beraber üretildiğini ileri sürmüş ve dışsal etki yaratan malları da “dışsal çıktılar”

olarak adlandırmıştır (BUCHANAN and STUBBLEBINE,1986). Eğer etkilenen birey piyasa yoluyla tazmin edilemiyorsa dışsallık Pareto optimumuna ilişkindir ve gerekli marjinal koşulların yerine getirilmediği anlamı taşır. Buchanan ve Stublibine dışsallıkların varlığı durumunda tek taraflı vergi ve sübvansiyonlarla Pareto etkinliğine ulaşamayacağı ileri sürmektedirler (GÜNEŞ,2002).

Holtermann ise, Buchanan, Stubblebine ve Meade'in görüşlerine benzetmekle birlikte, bir ekonomik birimin faaliyetinin diğer bir birimin üretim veya tüketim faaliyetine girdi olması ve devlet müdahalesi dışında hiç bir birimin tazmine başvurmaması durumunda dışsallığın oluştuğunu belirtmiştir. Vergi ve sübvansiyon sistemi devletçe oluşturulmasına karşın dışsallığın varlığını sürdürdüğünü ancak, dışsallık üreten birimin dışsallıktan etkilenenlerin tazminini üstlenecek olursa (veya tam tersi) böylece birlikte tek birim gibi hareket edileceğinden dışsallığın ortadan kalkacağını savunmuştur (SÖNMEZ,1987).

5- Dışsal Ekonomilerin Sınıflandırılması

Dışsallık türleri özellikle İngiliz literatüründe ayrıntıyla ele alınmış ve şu şekilde açıklanmıştır.

5.1. Üretim veya Tüketim Açısından Dışsallıklar

Bir kişi veya kurumların üretim faaliyetinin diğer kişi ya da kurumların üretim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girerek olumlu / olumsuz etkilemesi durumunda üretim dışsallığı oluşmaktadır. Elma bahçesi yanına konulan kovanlardaki arıların, ağaçların çiçeklerinden faydalanırken tozlaşmayı hızlandırması ile elma üretimini artırması “üretimde pozitif dışsallık”, gübre kullanımının yer altı sularını kirletmesi, korunmasız zehirli tarım ilaçları kullanan çiftçinin sağlığına verdiği zararlar “üretimde negatif dışsallık” örneğidir (ÜNSAL1998).

Üretiminden oluşan dışsallığın diğer boyutunda da herhangi bir üreticinin üretiminin diğer bir tüketicinin tüketim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumlu / olumsuz etki yaratması durumunda oluşan dışsallık söz konusudur. Bu dışsallıklar; “pozitif veya negatif tüketim dışsallığı yaratan üretim” olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, üretici firmaların yeni teknoloji kullanarak yaptıkları üretim sonucunda ürünün fiyatının düşmesi üreticilerin tüketicilere pozitif dış fayda sağlamasına neden olurken, üretime konu ürünlerde gerekli standartlara uymama, standartların belirlenememesi veya kalitesiz üretim nedeniyle tüketiminin azalması, üretimin yarattığı bir negatif dışsallıktır (DEVİRİM,2002).

Tüketim dışsallığı ise; herhangi bir kişi ya da kurum tüketiminin diğer bir kişi ya da kurumların tüketim veya üretim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesiyle oluşan olumlu / olumsuz etkilerdir. Günümüz çağdaş ekonomik düzeninde "tüketim amacıyla üretim" yerine "üretim amacıyla tüketim" benimsenmekte, üretim sadece zorunlu gereksinimlere yapılmayıp, lüks sayılabilecek tüketimlere de yönelmiş bulunmaktadır. Ayrıca, tüketim dışsallıklarının diğer bir yönünü de hava, su, yeşil alan gibi çevresel hizmetlerin topluca tüketilmesi oluşturmaktadır. Mesleğine ait teknik bilgileri, konuyla ilgili diğer siteleri ve kişileri belirleyerek internet sitesinde yayınlayan birinin diğer ilgililerin bu bilgilere kolay erişimini sağlaması tüketim sonucu pozitif tüketim etkili bir dışsallığa neden olmaktadır. Diğer taraftan, çocuk ve gençleri olumsuz etkileyecek bazı internet sitelerine bağlanmalarını önleyici bir kısıtlama olmaması, tüketim sonucu doğan negatif tüketim dışsallığıdır.

Üretime etkisi yönünden; firmaların elemanlarının verimini yükseltmek için hizmet içi eğitim, kurs, seminer vb. düzenlemesi, bu eğitimi alanların kendisine ve firmaya daha yararlı hale gelmesini sağlar. Eğitilen personelin böyle bir tüketimi aynı zamanda üretime yansiyarak pozitif dışsallık oluşturmaktadır. Balık neslinin korunması ve gelişiminin tamamlanması gibi nedenlerle balık avına getirilen yasağa rağmen, kaçak balık avcılığı bu sektörde faaliyet gösteren üreticilerin zarar görmesi hali tüketimden üretime negatif etkili dışsallık örneğidir (DEVİRİM,2002).

5.2. Sebep Oldukları Sonucun Derecesi ve Önemine Göre Dışsallıklar

Marjinal ve marjinal olmayan (inframarjinal) dışsallık olarak iki şekilde sınıflandırılmaktadır. Marjinal dışsallık, bir üretim veya tüketim faaliyetindeki marjinal (ilave) değişikliğin diğer kişilerin fayda ve maliyet fonksiyonlarında yaptığı değişikliğe denilmektedir. Bu dışsallıklar tek yönlü veya çift yönlü olabilmektedir. Harabe bir yapının restorasyonu veya boş bir arazinin ağaçlandırılması, başka bireylerin göz zevkini olumlu yönde etkilemektedir.

İnframarjinal dışsallıklar; bir üretim veya tüketim faaliyetinin başkalarının fayda / maliyetlerinde bir değişiklik oluşturmaması ya da ihmal edilebilir olmasını ifade etmektedir. Bu tür dışsallıklar da tek veya çift yönlü oluşabilmektedir. Çevre kirliliğinden doğan dışsallıkların önemli bir bölümü inframarjinal niteliktedir (AKTAN,2000). Örneğin; kimyasal atıkların yoğun olduğu ve yüzmeye elverişsiz bir gölde aynı zamanda ulaşım faaliyetinin yapılması, göl üzerinde ulaşımı engelleyecek noktaya gelinceye kadar kirlenmenin sürmesi halinde, bu ek atıklar inframarjinal tek yönlü dışsallığı oluşturmaktadır.

Radyosu olan iki kişiden birinin radyosunu açması diğerini rahatsız edebilir. Eğer, her biri kendi radyosunda farklı programları dinliyor ve diğerinin sesini bastırmak için radyosunun sesini yükseltiyor ise, belirli bir düzeye kadar sağladıkları tatmin değişmeyecektir. Bu durumdaki dışsallık, inframarjinal ve çift yönlüdür. Fakat, birinin ses ayarını çok yükseltmesine diğerinin itiraz etmesi halinde, dışsallık marjinal hale gelecektir (GÜNEŞ,2002).

5.3. Oluşan Etkilere Göre Dışsallıklar

Bu sınıflandırmada dışsallık; pozitif ve negatif dışsallıklar olarak ele alınmıştır. Buna göre; ekonomik karar vericilerin eylemlerinin diğer birimlere fayda sağlaması ve bu faydayı elde edenlerin eylemi gerçekleştirene bir ödemede bulunmaması sonucu ortaya çıkan duruma “pozitif dışsallıklar” denilmektedir.

Gerek üretim gerekse tüketimde pozitif dışsallıkların olduğu durumlarda ekonomide oluşan sosyal fayda fonksiyonu piyasada oluşan özel fayda fonksiyonundan yüksektir ve mal veya hizmetlerin piyasa fiyatı üreticiler için sosyal optimum düzeyindeki fiyatın altında oluşurken tüketiciler için bu fiyatın üstünde olmaktadır. Arı ve elma bahçesi sahibinin komşuluğu örneğinde, arı ve ağaç sayısı ne kadar çok olursa, elma bahçesindeki ürün ile bal üretimi o kadar fazla olur ve üreticiler birbirine olumlu dışsallık aktaracaklardır.

Yine, bir tüberkülozlu hastanın tedavi edilmesi, bu hastanın kaynak vaka olarak hastane ve toplum genelinde hastalığın yayılmasını önleyecektir. Dolayısıyla tedavinin ekonomik ve sosyal maliyetine sadece hasta katlanırken, onun dışındakilerin sağlığının korunması pozitif dışsallık oluşturmaktadır.

Negatif dışsallıklar ise; ekonomik karar birimlerinin faaliyetinin, diğer ekonomik birimlerin faaliyetlerinde bir zarara neden olurken, bu eylemden doğan zararı karşılamak için ödeme yapmadıkları durumlarda oluşmaktadır. Bu dışsallıklar çevre kirliliklerinde sıkça görülmektedir (UZ,2002).

5.4. Meydana Geldiği Yer Bakımından Dışsallıklar

Parasal dışsallıklar ve teknolojik dışsallıklardan oluşan bu sınıflandırmaya göre; herhangi bir ekonomik birim faaliyetinin fiyat sisteminden geçerek diğer ekonomik birimler üzerinde oluşturdukları etkilere parasal veya vasıtalı dışsallıklar denilmektedir (MANİSALI,1971). Gelir dağılımı amacı söz konusu olduğunda, parasal dışsallıklar önem kazanmaktadır. Çünkü bu

tür dışsallıklar toplumdaki değişik gruplar arasında gelir transferini gerçekleştirmektedir (SÖNMEZ,1987). Refah ekonomistleri, parasal dışsallıkları toplam refah ve etkinlik üzerinde etkisi olmadığı düşüncesi ile dışsallık kavramı dışında tutmuşlardır. Örneğin Boumol-Qates, parasal dışsallıkları “yalancı dışsallık” olarak nitelemektedir (AK,1996).

Üreticilerin üretim fonksiyonları arasında piyasaya bağlı olmaksızın meydana gelen kazanç veya kayıplara neden olan dışsallıklar teknolojik dışsallıklardır (SCITOVSKY,1954). Bu tip dışsal ekonomiler statik bir yapıya sahip olduklarından, bunlara “teknik dışsal ekonomiler” de denmektedir (UZGÖREN,1999). Teknolojik dışsallıklar, üretim ya da fayda fonksiyonlarında kaymalara yol açarak, reel etkiler meydana getirmektedir.

Parasal ve teknik dışsallık kavramları arasındaki ayrımı yapmak gerçek hayatta oldukça zordur. Çünkü bir projedeki dışsallık aynı zamanda teknik ve parasal olabilmektedir (SÖNMEZ,1999). Örneğin, internet ve enformasyon teknolojileri firmaların yapılarını, istihdam profillerini, müşteri ilişkilerini ve pazarlama stratejilerini etkilemektedir. İnternet üzerinden perakende satış yapan ve bireysel tüketiciyi hedefleyen firmaların sanal ticarete önemli yer tuttuğu kabul edilse de, ekonomi üzerindeki asıl olumlu etkisi firmalar arası ticaretle sağlanmaktadır. ABD’de yapılan bir araştırmada; firmaların hammadde ve ara malları internet üzerinden temin ile kömür sanayiinde %2, otomotiv sektöründe %14, elektronik sanayiinde de %40'lara varan toplam maliyet tasarruf düzeyine varan değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca, herhangi bir üretim kolundaki bir maliyet düşüşünün doğal olarak kolayca diğer sektörlerle de sıçraması nedeniyle, 2003 yılında ABD genelinde firmalar arası elektronik ticaretin 4 trilyon dolara ulaşacağı öngörülmektedir (YENİ EKONOMİ,2002).

6- DIŞSALLIKLARIN İÇSELLEŞTİRİLMESİ

Dışsallıkların içselleştirilmesi sorunu, piyasa ve kamu müdahaleleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Piyasa ekonomisinde, pozitif dışsallık yayan mal ve hizmetlerin toplum için gerekli düzeyin altında; negatif dışsallık yayan mal ve hizmetlerin de toplum için gerekli miktarın üzerinde üretildiği görülmektedir. Bu gibi durumlarda etkin kaynak kullanımında sapmalar olabilmektedir. Piyasa mekanizmasının, olumlu ve olumsuz dışsallığa yol açan mal ve hizmetlerin üretimi yönünden neden olduğu bu etkisizlikler ayrıca gelir dağılımı ve istikrar amaçlarını da olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle devlet, olumlu ve olumsuz dışsallıkları içselleştirerek piyasa mekanizmasında etkinliği sağlamaya çalışmaktadır (AKALIN,2000).

6.1. Olumlu Dışsallıkların İçselleştirilmesi

Herhangi bir özel malın tüketimi başkalarının da aynı malı tüketmesine engel olmasa bile, piyasa ekonomisinde bedelini ödeyenler için mal ve hizmet üretilmektedir. Böylece potansiyel dışsal ekonomi yayan mal ve hizmetlerin tüketiminde bedelini ödemeyenlerin yararlanma olanağı ortadan kalkmaktadır. Potansiyel dışsallıkların, devletin piyasa ekonomisine müdahale ile toplumdaki diğer kişilerin fayda fonksiyonlarına girmesi olayı, olumlu dışsallıkların içselleştirilmesi demektir. Piyasa ekonomisine yönelik düzenlenen vergisel teşviklere rağmen, potansiyel dışsallıkları içselleştirememesi durumunda kendi kuruluşlarıyla özel girişimcilerin yerini almak gibi bir çözüm bulunmaktadır. Fransa, Almanya ve ülkemizde dışsallıkların içselleştirilmesi bakımından, eğitim hizmetlerinin tamamına yakın bir bölümünü devlet tarafından gerçekleştirilmektedir (ŞENER,1996).

6.2. Olumsuz Dışsallıkların İçselleştirilmesi

Teknolojik gelişmelerin olumlu etkileri kadar olumsuz etkileri de söz konusudur. Örneğin, taşıtların egsoz gazı, fabrikaların katı-sıvı-gaz atıkları, çarpık kentleşme, yerleşim yerleri yakınına kurulan baz istasyonları vb. görüntü, gürültü ve çevre kirlilikleri olumsuz dışsal ekonomiler şeklinde topluma sürekli artan maliyetler yüklemektedir.

Ekonomik birimlerin olumsuz dışsallık olarak başkalarına yükledikleri marjinal maliyetlerin, üreten veya tüketenlerin maliyet fonksiyonlarına dahil edilmesi gerekmektedir. Böylece, üretim- tüketim maliyeti artan birimler üretim- tüketim miktarını azalacaktır. Bu amaçla devlet dışsal zarara eşit düzeltici, cezalandırıcı ya da yasaklayıcı bir vergi ile müdahale edebilmektedir. Sosyal dengenin kurulması ve olumsuz dışsallıkların giderilmesinde, üretim- tüketim birim başı yasaklayıcı ya da cezalandırıcı bir vergileme ile firmaların üretimi düşürmeleri ya da fiyat yükseltmeleri, tüketicilerin taleplerinin kesilmesi veya azaltması sağlanabilmektedir. Üretilen- tüketilen mallara konulacak olan vergi, olumsuz dışsallıkları ya da başkalarına yüklenen marjinal maliyeti sıfırlayacak düzeyde olmalıdır (ŞENER,1996).

6.3. Dışsallıkların İçselleştirilmesine Yönelik Öneriler

Zayıf bir mali sistem, ekonomik istikrarı global düzeyde ciddi olarak rahatsız ederek olumsuz dışsallıklar yaratabilir. Dışsallıkların önlenmesinde sadece piyasa temelli teşvikler ve piyasa inisiyatifiyle sağlanamaz. Bu noktada kamu kesiminin müdahalesi gerekmektedir (TBB,2002). Ancak, devlet müdahalesinin formüle edilmesi aşamasında hangi sektörün daha önemli miktarlarda pozitif / negatif dışsallıklar yarattığının ölçülmesi oldukça zor

bir işlem olduğundan müdahalenin boyutunu ortaya koymak da zorlaşmaktadır. (GÖKAL,2002).

6.3.1. Pigou Tipi Vergiler

Dışsallıkların denetimi amacıyla vergi konmasının temel ilkesi, sosyal maliyetlerle özel maliyetler ve sosyal fayda ile özel fayda arasında ortaya çıkan farkın uygulanacak vergi sonucu giderilmesidir. Vergiler, dışsallıkların etkilerini düzeltmek, marjinal özel maliyetleri marjinal sosyal maliyetlere eşitlemek ve marjinal özel faydaları, marjinal sosyal faydalara eşitlemek yoluyla firma ya da bireylerin faaliyetlerinin gerçek sosyal maliyeti yansıtmasını sağlamaktadır (COASE,1986). Bu tip vergiler birim başına emisyonu ya da kirliliğe uygulanan spesifik oranlı vergilerdir. Verginin oranı sosyal etkin düzeydeki emisyonun marjinal sosyal maliyetine eşittir. Sosyal olarak etkin emisyon düzeyi firmanın marjinal faydasının marjinal maliyetine eşit olduğu noktada gerçekleşecektir. Etkinlik için marjinal sosyal fayda ile marjinal sosyal maliyetlerin birbirine eşitlenmesi gerekmektedir. Örneğin, kirlenmenin marjinal maliyetine eşit miktarda konulacak bir vergi, firmayı sosyal bakımdan etkin üretim düzeyinde üretim yapmaya yönlendirecektir (SAVAŞ,2000).

6.3.2 Ürün Üzerinden Veya Atık Miktarı Üzerinden Vergi Alınması

Bu tip vergiler değişik şekillerde uygulanabilmektedir. Bunlardan birincisi; ürün üzerinden alınan vergilerdir. Negatif dışsallığa neden olan firmanın üretimine müdahalenin olmadığı durumda Pareto optimumundan sapmaların ortaya çıkabilecektir. Firmanın üretimi üzerine konulacak bir vergi ile optimum düzeye ulaşmak istenebilir. İkinci olarak; doğrudan doğruya dışsallığı yaratan atık miktarı üzerinden vergilendirmenin yapılmasıdır. Bu tür vergilemede karşılaşılan ilk sorun, atık miktarının ölçümü ile ilgilidir. Ölçmenin mümkün olmadığı durumlarda uygulanması zordur. Bu tür vergilemenin etkin olabilmesi; istenen ya da optimal kirlenme düzeyini aşan kirlilik durumunda firmaların üretimini ekonomik olmaktan çıkaran bir vergi oranının tespitine ve firmaların daha fazla vergi ödememek için kirliliği azaltmayı tercih eder duruma gelmesine bağlıdır (HOCHMANand RODGERS,1986). Atık vergilendirilmesine örnek olarak, Almanya'nın Ruhl Nehri çevresini saran yoğun sanayi faaliyetlerine uygulanan atık vergileme sistemi gösterilebilir. Bu vergileme ile nehirde balıkçılık, yüzme, dinlenme faaliyetlerinin de devam etmesine olanak sağlanmıştır.

Hızlı sanayileşmenin getirdiği ve çevreyi olumsuz etkileyen sorunlar karşısında, "atık pazarları" kurulmuştur. Değerlendirilebilir atıkların bir

borsa aracılığı ile başka bir kuruluşun hammaddesi olarak talep bulması şeklinde geri dönüşümün sağlanmasına, "Atık Pazarları" denilmiştir. 1970'li yılların başında Almanya'da Hamburg Ticaret Odası tarafından başlatılan Atık Pazarları, 1974 yılında tüm Almanya çapına yayılmıştır. Öncelikle yayınlanan bir bülten ile oluşturulan Pazar, 1997 yılından itibaren internet aracılığı ile sürdürülmektedir. Bugün ABD'de hemen her eyalette işletilen bir atık pazarı bulunmaktadır. Ülkemizde de ilk olarak kurulan Atık Pazarı'na Kocaeli Sanayi Odası "Atık Borsası" adını vermiştir (GÜNEŞ,2002).

6.3.3. Farklı Vergileme

Son yıllarda daha çok ön plana çıkan bu tür vergilemedeki temel amaç, kirlilik yaratanlar aleyhine ürünlerin görelî fiyatlarının değiştirilmesidir. Bu tür vergilemenin en yaygın örneğini kurşunsuz benzin kullanımını teşvik etmek amacıyla motorlu taşıt yakıtlarının çevresel etkileri göz önüne alarak farklı vergilendirilmesi oluşturur. Almanya, İngiltere, İsviçre, İsveç, Hollanda, Norveç, Finlandiya gibi ülkeler bu tür diferansiyel vergilemeyi uygulayan ülkelerdendir. Avustralya, Japonya, Rusya, İtalya, Portekiz, Arjantin gibi ülkeler otomobillere yıllık vergi uygulamakta ve vergi oranını yakıt türü, ağırlığı, beygir gücü vb özellikleri göz önünde tutarak farklılaştırmaktadırlar. Örneğin, Motorlu Taşıt Vergileri, çevreye olumsuz etkisi en az olan araçların kullanımını teşvik etmeye yönelik bir vergi olarak alınmaktadır (STARRET and ZECHAUSER,1993).

6.3.4. Sübvansiyonlar

Sübvansiyon, kısaca, devletin kişi ve kurumlara para, mal veya hizmet şeklinde yaptığı karşılıksız yardımlar olarak ifade edilmektedir. İzlenen kamu politikaları sonucunda, bir malın tüketici tarafından normal fiyatından daha düşük alınması, üreticilere de normal satış fiyatından daha yüksek belirleyerek satması olanağı sağlanması durumunda ortaya çıkmaktadır. Sübvansiyonların uygulanma nedenleri; etkin kaynak dağılımının sağlanması ve dışsallıkların yaygın olmasının getirdiği gerekliliktir. Örneğin, çevre kirliliği ile mücadelede sübvansiyonların kullanımı, çevre kalitesindeki olumlu bir iyileşmenin pozitif dışsallık yarattığı düşüncesidir. Bu nedenle de sübvansiyonlar kirlenme vergilerine alternatif araçlar olarak görülmektedir (AK,1996).

Negatif dışsallıkların içselleştirilmesinde uygulanabilecek sübvansiyonlar; hem dışsallığa neden olan üreticilere hem de bu dışsallıktan etkilenen üretici veya tüketicilere verilebilir. Sübvansiyonun hangi tarafa verildiğine bağlı olarak sonuçları da değişebilmektedir. Çoğunlukla kirliliğin kontrolünü amaçlayan sübvansiyon uygulaması ile kirlilik yaratan firmaların arıtım tesislerini kurması için kredi sağlanması veya arıtma giderlerinin vergiden

indirilebilmesi gibi politikaları kapsamaktadır. Bu yöntemin etkin bir şekilde işleyebilmesi için, arıtma tesislerinin kurulduktan sonra da denetiminin etkin olarak yapılması gerekmektedir (GÜNEŞ,2002).

6.3.5. Standartlar

Çevre sorunlarının uluslararası düzeyde dikkati çekmesi ve bu konuda çözüm arayışlarına ilişkin çalışmalar, 1972 yılında Stockholm Konferansı ile başlamıştır. 1987 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan Ortak Geleceğimiz Raporu'nda detaylı biçimde ele alınan "Sürdürülebilir Kalkınma" kavramı, çevreyi koruma yönündeki çabaların somut adımlarla ilerlemesine olanak sağlamıştır. Çevre bilincinin işletmeler düzeyinde oluşumunda da Milletlerarası Ticaret Odası'nın 1991 yılında yayınladığı Sürdürülebilir Kalkınma İş Bildirisi ile, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'da çevreyi korumak amacıyla oluşturulan çeşitli grupların veya şirketlerin yayınladığı CERES Prensipleri, Üçlü Sorumluluk İlkeleri gibi rehber niteliğinde bildiriler önemli rol oynamıştır.

Bu türden düzenlemelerle, gittikçe artan sayıda işletmelerde çevreyi koruma konusunda kendilerine düşen görevlerin farkına varmaları ve doğal çevreye karşı bakış açılarını değiştirmelerini sağlamak amaçlı çevre yönetim sistemleri ve standartlar geliştirilmektedir. Bu sayede, işletmeler çevre konusunda daha proaktif olmaya zorlanarak, hem mevcut sorunların giderilmesi, hem de gelecekte karşılaşılabilecek sorunların önlenmesi amaçlanmaktadır (NEMLİ,2003).

Ancak, çevresel kirliliğinin neden olduğu negatif dışsallıklara yönelik düzenlemelerde tatmin edici çözüm henüz bulunmuş değildir. Bu nedenle, negatif dışsallıklarla ilgili araştırmalar ve politika önermeleri daha çok ikinci en iyi sonucu verecek politikalar ve öncelikli tedbirler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yöntemlerden biri de "doğrudan kontroller" olarak da adlandırılan kirlilik standartlarıdır.

Negatif dışsallıkların büyük bir bölümünün çevreye verdiği zararlar göz önüne alındığında giderek artan bozulmalara ve kirlenmelere önlem almak durumunda olan kamu otoritesi, öncelikle mevcut kaliteyi tespit etmek durumundadır. Bunun için de öncelikli olarak onarım envanteri çıkarılması ile referans noktası oluşturulur ve tüm koruyucu- onarıcı seçeneklerin aynı bazda kıyaslanması sağlanır. Daha sonra, zararlı etkilerin saptanması ve bu etkilerin belli bir değerin üstüne çıkması önlenmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle kamunun görevi, mevcut parametrik değerlerin ölçülmesi ve standartların oluşturulmasını sağlamaktır (FIELD,1994).

Doğrudan kontroller, belirlenen kirlenme standartlarına göre sınırlamalar getirme esasına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu politika aracının başarısı temelde kirliliğin kontrol edileceği düzeyi gösteren standartların doğru olarak belirlenmesine bağlıdır. Çevresel kaliteyi artırmak ve sosyal maliyeti tazmin için uygulanan standartlar çoğu kez ölçüm zorluğu nedeniyle tahmini olarak uygulanabilmektedir. Getirilen bu standartların ekonomik olarak geçersiz ya da anlamsız olduğu anlamına gelmez. Ancak, kötü tahmin ya da etkin olmayan bir standart uygulaması da etkinsizliğe yol açar ve kamusal düzenlemelerde önemli kayıplara neden olabilmektedir. Özellikle ABD'de son yıllarda doğrudan kontroller yoğun olarak kullanılmaktadır. Buna göre çevreden sorumlu kuruluşlar, her sektörün temsilcileri, bölge yöneticileri gerektiğinde işletmeler için izin verilebilir kirlilik düzeyini tespit etmektedir (AKALIN,2000).

6.3.6. Kirlilik İzni (Pazarlanabilir Kirlilik Hakkı)

Kirlilik izni, belirlenen maksimum bir düzeye kadar çevrenin kirletilmesine müdahale edilememesidir. Kirlilik izinleri, firmalara belli bir bedel karşılığında verilmektedir. Pazarlanabildiği ölçüde bu izinlerin ekonomik açıdan etkin olduğu söylenebilir. Ancak kirlilik izninin bedel karşılığında verilmesi politik açıdan popüler bir yöntem olarak görülmeyebilir. Kirletme hakkının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan bu kavram “kabarcık teoremi” ile açıklanmaktadır. Buna göre, herhangi bir yerleşim yerini çevreleyen atmosfer tek bir hava kabarcığı olarak kabul edilmektedir. Kent içindeki pek çok etkinlik sonucu kentin hava kalitesi belirli bir değere ulaşmaktadır. Bu aşamada, kent yönetimi kentin hava kabarcığı içindeki hava kalitesini insan ve çevre sağlığı açısından uygun bulduğu takdirde, kirletici kaynaklarına yapabilecekleri en fazla emisyonu gösteren bir izin belgesi vermekte ve bu limitin aşılmasını yasaklamaktadır. Hava kalitesinin güvence altına alındığı bu noktadan sonra hiç bir işletmeye yeni izin belgesi verilmeyecektir. Bu yöntem, "kirletici izni" ya da "pazarlanabilir kirletici izni" olarak adlandırılmaktadır (AK,1996).

Bu sistemde, bölgede yeni tesis kurmak isteyen firmalar, daha önceden bu bölgeye yerleşmiş olan tesislerden “Kirlilik Hakkı” veya “Ruhsatı” almak zorundadır. Bu hakkı satan firma, yeni tesisin neden olacağı kirlilik miktarı kadar kendi yarattığı kirlilik miktarını düşürmek zorunda olacaktır. Herhangi bir bölgede belirlenmiş olan kirlilik tavanına ulaşıldığında, yeni kurulacak tesislerin yaratacağı kirlilik belirlenen sınırların aşılması anlamına geleceğinden bu bölgeye yeni tesislerin kurulması mümkün olmayacaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için firmanın kuracağı tesisin bölgede kirlilik yaratmaması gerekir. Çoğu kez teknik ve ekonomik nedenlerden dolayı bu mümkün değildir (AK,1996).

6.3.7. Tazminat

Ekonomik birimler arası fayda karşılaştırmasını dolaylı olarak gerçekleştirmektedir. Bir ekonomik karar vericinin faaliyetinden meydana gelen herhangi bir değişim sonucunda bazı kişi veya gruplar diğerlerine oranla daha fazla fayda elde ederken bu durum diğerlerinin aleyhine gelişmiş olabilecektir. Değişmeden fayda elde eden kişiler, zarar eden kişilerin kayıplarını karşıladıkları halde, yine de kazançlı durumda ise, toplumun refahında bir artış olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Negatif dışsallıktan etkilenenin sadece bir birey olduğunda tazminat sorun yaratmamaktadır. Ancak, çoğu kez çimento fabrikası örneğinde olduğu gibi negatif dışsallıktan etkilenen birden fazla kişi olabilir. Bu durumda, zarar gören kişilerin tazminat isteme hakkı doğmaktadır. Böyle bir durumda negatif dışsallık yaratan üretim, toplum açısından net faydasının sıfıra indiği ve net zarara dönüşebileceği en uygun noktada tutulmaya çalışılır. Bir başka olası durum da kirlilik kaynağının birden fazla olması ve etkilenen birimin tek kişi olmasıdır. Buna ilişkin verilebilecek klasik örnek; bir avcının avlanma ruhsatını almış olduğu gölün çevredeki pek çok tarım arazisinin ilaçlanması faaliyeti sonucunda göle ve gölde yaşayan canlılara zarar vermesidir. Bu durumda kirliliğe neden olan birimlerin tek tek saptanması ve bu zararın tazmininin istenmesi çoğu kez maliyeti yüksek bir işlem olarak değerlendirilebilir (BULUTOĞLU,1977).

6.3.8. Harçlar

Belirli kamu hizmetinden veya kamu hizmeti sunan kişilerin yaptıkları bir hizmetten yararlanılması karşılığı yapılan ve zorunlu olan ödemelere "harç" denmektedir. Harcın yükümlüsü, kamu hizmetinden yararlanan veya harca tabi işlemi yapan kişidir.

Harçlar, çevre sorunlarının giderilmesinde kullanılan ekonomik araçlardan biridir. Çevresel kirliliğe yol açanların bunun bedelini parasal karşılık olan "harç" adı altında ödemek zorunda bırakılmaktadır. Çevre sorunları literatüründe "kirleten öder" olarak bilinen ilkeye dayanılarak, harçlar değişik ülkelerde yaygın bir uygulama alanına sahiptir. Genellikle, yerel yönetim birimlerin tasarrufuna bırakılan harçlarda çevresel zararın giderilmesi ve tazmini amacı bulunmaktadır (TIETENBERG,1993). Harç, verilen zarara eşit miktardan daha çok ortalamasına yakın bir düzeyde saptanmaktadır. Bazı durumlarda bölgesel ve mevsimler dalgalanmalar harç katsayısının belirlenmesinde göz önüne alınmaktadır.

Harçlarla ilgili olarak değişik uygulamalar olsa da genel kabul gören bir sınıflandırma biçimi bulunmamaktadır. OECD'nin yaptığı bir sınıflamada harçlar 4 gruba ayrılmıştır (GÜNEŞ,2002).

- Atık Harçları: Çevreye doğrudan bırakılan atıklar için yapılan ödemeleri ifade eder.
- Hizmet Harçları: Atıklara uygulanan çeşitli işlemler nedeniyle hizmetlerin karşılığı olarak yapılan ödemelerdir.
- Üretimle İlgili Harçlar: Kirliliğe neden olan ürünlerin fiyatlarına, üretim ya da kullanma aşamalarında uygulanan harçlardır.
- Yönetimle İlgili Harçlar.

SONUÇ

Günümüzde, yarı kamusal mallarla ilgili tartışmaların esasını dışsallıklar ve dışsallıkların nasıl içselleştirileceği oluşturmaktadır. Üretim ve tüketim faaliyetleri sonucunda kaçınılmaz olarak dışsal maliyetler ya da faydalar ortaya çıkmaktadır. Bunun aksinin olabilmesi için üretim ve tüketim sürecinde kullanılan maddelerin hiçbir artık bırakmaması gerekmektedir. Bu durumun mümkün olmaması nedeniyle dışsallık sorunu ortaya çıkmaktadır.

Pozitif dışsallıkların varlığı bir sorun yaratmamakta, hatta kamu ekonomisi açısından pozitif dışsallıkların oluşması istenen bir durum olmaktadır. Temel sorun, negatif dışsallıkların nedenleri ve tazmin edilme yöntemleri üzerindedir.

Burada önemli olan, kamusal düzenleyici politikalar ya da piyasa ekonomisi çözümlerinden hangisinin uygulanmasının daha uygun olacağıdır. Bütün ülkelerde çevresel sorunların kamuoyu gündeminde yer alması, sanayileşme sürecinin yarattığı kirliliklerin günlük yaşamı etkileyecek düzeylere ulaşması bu tartışmaların çok daha geniş çevrelerde yapılmasına neden olmuştur. Üretim ve tüketim sürecinin ortaya çıkardığı çevresel maliyetler yani negatif dışsallıklar konusunda bazı yargılar değişmiştir. Bunlardan en önemlisi, çevrenin serbest maldan ziyade kıt kaynak olduğunun kabul edilmesidir.

Dışsallıkların içselleştirilmesinde önerilen çözüm yolları arasında ilk aklı gelen ve uygulanan yöntem vergilerdir. Bu yöntemde, vergi oranının ve matrahının tespiti, konusunun ve mükellefinin belirlenmesi konularında yaşanan güçlükler nedeniyle etkin bir vergilemenin gerçekleştirilmesine yönelik sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ancak, dışsallığı yaratan birimin kesin olarak tespitinin imkansız olduğu durumlarda uygulanması diğer mali araçlara göre daha avantajlı ve kolay olmaktadır.

Vergiler, sübvansiyonlar, standartlar, izinler ve harçların, dışsallıkların ortaya çıkardığı sorunların çözümüne hangi koşullarda yardımcı olacağı veya olamayacağı konusu da ayrı bir sorun olarak yöneticilerin karşısında durmaktadır. Uygulanacak vergi ve sübvansiyon gibi politikaların ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisinin bazı olumsuzlukların doğmasına neden olabileceği düşünülmektedir. Bunun doğal sonucu olarak da dışsallıklar konusunda kamusal düzenlemelerden çok özel tazmin yöntemlerinin uygulanması ile çözüme ulaşılması öngörülmektedir. Önemli olan ve izlenmesi gereken yol, oluşacak etkiler sonucunda zararın daha büyük olanının önlenmesi olmalıdır.

KAYNAKÇA

AK Salih, İktisadın İlkeleri, Alkım Yay., Ankara, 1996.

AKALIN Güneri, Kamu Ekonomisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.

AKTAN Coşkun Can, Kamu Ekonomisi ve Kamu Maliyesi, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 2000.

BUCHANAN J.M. -W.C.STUBBLEBINE, “Externality”, **Readings in Microeconomics**, Times Mirror/Mosby College Publishing, St Louis Toronto Santa Clara, 1986.

BULUTOĞLU Kenan, Kamu Ekonomisine Giriş, Temat Yay., Sermet Matbaası, İstanbul, 1977.

BÜYÜKERŞEN Yılmaz, Kamu Maliyesi, Anadolu Üniv., Yay.No.949, Eskişehir, 1996.

COASE Ronald, “The Problem of Social Cost”, **Readings in Microeconomics**, Times Mirror/Mosby College Publishing, St Louis Toronto Santa Clara, 1986.

DEVRİM Fevzi, Kamu Maliyesine Giriş, İlkem Ofset, 4.Baskı, İzmir, 2002.

DEVRİM Fevzi, Kamu Maliyesine Giriş, Rem Ltd., Ankara, 1993.

EKER Aytaç, Kamu Maliyesi, Anadolu Matbaacılık, 3.Baskı, İzmir, 1998.

FIELD Barry C., Environmental Economics, McGRAW- HILL, Inc. San Fransisco, 1994.

- HOCHMAN** Harold M. - J. D. RODGERS, “Pareto- Optimal Redistribution”, **Readings in Microeconomics**, Times Mirror/Mosby College Publishing, St Louis Toronto Santa Clara, 1986.
- MANİSALI** Erol , “Dışsal Ekonomiler ve İktisadi Gelişme”, **İ.Ü.Yayını**, İstanbul, 1971.
- MARSHALL** Alfred, Principles of Economics – An Introductory Volume 8 Th.Ed., London, Macmillan Press, 1988.
- NADAROĞLU** Halil, **Kamu Maliyesi Teorisi**, Beta Basın ve Dağıtım, 8. Baskı, İstanbul, 1992.
- NADAROĞLU** Halil, **Mahalli İdareler**, Beta Basın Yay., İstanbul, 1989.
- PEHLİVAN** Osman, **Kamu Maliyesi**, Celepler Matbaacılık, Trabzon, 2002.
- SAVAŞ** Vural, **İktisadın Tarihi**, Siyasal Kitabevi, 4.Baskı, Ankara, 2000.
- SCİTOVSKY** T., “Two Concepts of External Economics”, **Journal of Political Economy**, 1954.
- SÖNMEZ** Sinan, **Kamu Ekonomisi Teorisi**, Teori Yayınları, Ankara, 1987.
- STARRET** David – R. ZECHAUSER, “Treating External Diseconomies- Markets or Taxes?”, **Environmental Economics: A Reader**, St. Martin’s Press, New York, 1993.
- ŞENER** Orhan, **Kamu Ekonomisi**, Beta Yayın., 5.Baskı, İstanbul, 1996.
- TIETENBERG** T.H., “Economic Instruments for Environmental Regulation”, **Environmental Economics: A Reader**, St. Martin’s Press, New York, 1993.
- TÜRK** İsmail, **Kamu Maliyesi**, Turhan Kitabevi, 3. Bası, Ankara, 1999.
- UZGÖREN** E. -Ö.YÜCEL, “Çevre Sorunları Bağlamında Dışsal Ekonomiler ve Ekonomik Etkilerinin Analizi”, **Dumlupınar Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, S.3, Kasım 1999.
- ÜNSAL** Erdal M., **Mikro İktisat**, Kutsan Ofset Matbaacılık, Ankara, 1998.
- <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/ekonomi/sayi3/yeniekon.htm>

<http://www.merih.net/m1/whulkuz25.htm>

<http://www.istanbul.edu.tr/siyasal/Dergi/Sayi%2023-24/17.htm>

http://www.tbb.org.tr/turkce/arastirmalar/es_finansalsistemler.doc

<http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/nis97/4.htm>

<http://www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/ye8.htm>

<http://idari.cu.edu.tr/igunes/kamu/dissal1.htm>